

A close-up, black and white portrait of Adolf Hitler, looking directly at the camera with a serious expression. He has a prominent mustache and is wearing a dark suit jacket over a light-colored shirt. The background is dark and out of focus.

**BRIGITTE
HAMANN**

**DE JONGE
ADOLF**

**De Weense
leerschool
van Hitler**

DE JONGE ADOLF

Brigitte Hamann

DE JONGE ADOLF

De Weense leerschool van Hitler

Uitgeverij Omniboek

Uitgeverij Omniboek
Postbus 13288, 3507 LG Utrecht
www.omniboek.nl

Copyright Nederlandse vertaling © 2019, Uitgeverij Omniboek
Eerder verschenen bij Omniboek onder de titel *Het Wenen van Hitler* (2014)

Oorspronkelijk gepubliceerd onder de titel *Hitlers Wien. Lehrjahre eines Diktators*
door Piper Verlag GmbH (München, 1998)
Copyright © Piper Verlag GmbH, München, 1998/2012

Vertaling Roelof Posthuma
Omslagontwerp Garage BNO
Omslagbeeld Getty Images
Vormgeving binnenwerk GBU printmedia
De afbeeldingen in het binnenwerk zijn afkomstig uit het archief van de auteur

ISBN 9789401916226
NUR 680

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen, of op enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

All rights reserved. No part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval system, or transmitted, in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopying, recording, or otherwise, without the prior written permission of the publisher.

Uitgeverij Omniboek vindt het belangrijk om op verantwoorde wijze met natuurlijke bronnen om te gaan. Bij de productie van dit boek is daarom gebruikgemaakt van papier waarvan het zeker is dat de productie niet tot bosvernietiging heeft geleid. Ook is het papier 100% chloor- en zwavelvrij gebleekt.

Inhoud

Woord vooraf	6
1 Uit de provincie naar de hoofdstad	9
Excurs: Hitlers voorouders in het Waldviertel	49
Excurs: Kubizek en Jetzinger als bronnen	59
2 Het Wenen van het modernisme	66
Excurs: het begrip ‘ontaard’	90
3 De keizerstad	95
Excurs: de maartdagen en de Heldenplatz	121
4 In het parlement	127
5 Het sociale vraagstuk	146
6 Als kunstschilder in het mannenpension	171
Excurs: de bronnen voor de periode in het mannenpension	197
7 Rassentheoretici en wereldverklaarders	213
Guido von List	219
Lanz von Liebenfels	230
Hans Goldzier	237
Hanns Hörbiger en de wereldijsleer	240
Otto Weininger	242
Arthur Trebitsch	245
Weense bijdragen aan Hitlers wereldbeschouwing	248
8 Politieke voorbeelden	252
Georg Schönerer – de Führer	252
Franz Stein en de al-Duitse Arbeidersbeweging	273
Karl Hermann Wolf – de Duitsradicalen	281
Dr. Karl Lueger – de volkstribuun	295
9 Tsjechen in Wenen	328
10 Joden in Wenen	349
Excurs: twee voorbeelden	375
11 De jonge Hitler en de vrouwen	383
12 Aan de vooravond van de Grote Oorlog	403
Noten	433
Gebruikte afkortingen	491
Archievenoverzicht	493
Voornaamste bronnen en literatuur	495
Personenregister	499

Woord vooraf

De bedoeling van dit boek is de culturele en sociale geschiedenis van het Wenen van direct voor de Eerste Wereldoorlog te beschrijven, gezien vanuit het perspectief van een jonge, alleenstaande, losse werkmans uit de provincie: Adolf Hitler. En tegelijk is het de biografie van deze jongeman tot het moment dat hij als 24-jarige naar München vertrekt.

Ik heb de twee thema's met elkaar verbonden om duidelijk te maken hoe zwaar het stempel is dat Wenen op Hitler drukte. Vooral zijn 'wereldbeschouwing' die hij later tot fundament en kern van zijn politiek maakte, is afkomstig uit de door hem zo gehate hoofdstad van het Habsburgse Rijk.

Hitlers Wenen is niet de kunstzinnig-intellectuele stad van het fin de siècle, het sinds lang tot cliché versterkte Wenen waarvan Sigmund Freud, Gustav Mahler, Arthur Schnitzler en Ludwig Wittgenstein de representanten zijn – hoewel de laatste wel gelijktijdig met Hitler in Linz op school zat. Het Wenen van Hitler is eerder het tegendeel van de schitterende kunstmetropool. Het is de stad van de kleine man die geen enkel begrip kon opbrengen voor de Weense modernisten en die hen als 'ontaard', te weinig met het volk verbonden, te internationaal, te 'Joods', en te vrijdenkend afwees. Het is het Wenen van de immigranten, de tekortgekomenen, de bewoners van de mannenpensions. Vaak zijn het angstige mensen, gevoelig voor alle mogelijke obscure theorieën, en dan vooral voor de ideeën die hun het gevoel konden geven ondanks alle ellende toch zoiets als een elite te zijn, beter dan de anderen. Dat betere hield voor hen in dat ze in het 'rassenbabylon' van de veelvolkerenstaat deel uitmaakten van het 'edele Duitse volk' en dus geen Slaven of Joden waren.

Om dit bijzondere beeld van Wenen te kunnen schetsen, heb ik begrippen en thema's gebruikt die zowel in Hitlers *Mein Kampf* als in zijn monologen en verhalen over Wenen naar voren komen. Zo werd het feit dat hij in zijn eerste jaar in Wenen vaak als toeschouwer naar het parlement ging, aanleiding om dit in de wereldgeschiedenis unieke veelvolkerenparlement uitvoerig te beschrijven. De door Hitler genoemde Weense persoonlijkheden heb ik zo veel mogelijk geïdentificeerd en beschreven, waarbij ik vooral aandacht heb besteed aan de behandeling van de vele contacten van de jonge Hitler met Joden. Met het oog op Hitlers aan verslaving grenzende belangstelling voor kranten heb ik ter illustratie van de gebeurtenissen

in Wenen vooral uit die kranten geciteerd die hem beïnvloedden, dus niet uit de beroemde intellectuele bladen, maar uit de uitgaven van de Schönerianen, de Duitsradicalen en de christelijk-socialen. De nadruk ligt daarbij bovendien op die bladen die specifiek in de wijken waar Hitler woonde werden verspreid – mede om een indruk te geven van de zeer specifieke uitdrukkingwijze van deze in het Hitleronderzoek tot nu toe nauwelijks bekende bronnen.

Het grootste probleem voor een levensbeschrijving van de jonge Hitler is het grote gebrek aan bronnen, dat terug te voeren is op het feit dat Hitler de sporen van zijn verleden in Linz en Wenen naar vermogen probeerde uit te wissen. Hij liet de schriftelijke getuigenissen uit die tijd rigoureuus in beslag nemen en verbood publicaties over zijn jeugd en zijn familie. De enige bron voor zijn biografie moest *Mein Kampf* zijn, ofwel zijn naderhand geconstrueerde levensgeschiedenis. Veel wijdverspreide anekdotes met betrekking tot Hitler blijken legenden te zijn. De weinige bewaard gebleven ooggetuigenverslagen zijn zonder uitzondering problematisch. Pas na een kritische evaluatie van de bronnen is het voor de historicus mogelijk om zich aan een Hitlerbiografie te wagen. Daarom is de uitvoerige bronnenkritiek een belangrijk aspect van dit boek.

Ik heb welbewust voor een beschrijvende methode gekozen, om vooral een solide feitelijke basis te creëren voor het noodzakelijke vervolgonderzoek. De vele citaten uit de bronnen zijn mede bedoeld om de tijdgeest van het Wenen van voor de Eerste Wereldoorlog navoelbaar te maken.

De keuze om me op de jonge Hitler te concentreren en hem vanuit de historische context te bezien, brengt ontegenzeggelijk problemen met zich mee. De latere Hitler, de dictator, politicus en misdadiger, is in deze jonge jaren niet terug te vinden. De jonge Hitler heeft niets waardoor hij opvalt in de massa's die de Weense mannenpensions bevolken, geen bijzondere gave en geen criminele inslag. Integendeel: hij hoort zelfs in deze kringen tot de onbekwaamsten. Hij laat zich meevoeren en brengt nauwelijks de energie en werkkraft op om met zijn schilderwerk het hoofd boven water te houden, laat staan dat hij zijn levensdoel om ooit architect te worden zou weten te realiseren.

Dat de zes Weense jaren niettemin leerjaren waren voor de politicus Hitler, is pas naderhand gebleken. Toen hij vanaf 1919 in Duitsland in de openbaarheid trad, deed hij dat vooral met leuzen die hij in Wenen had geleerd en met de methoden die hij van zijn politieke voorbeelden uit die stad overnam.

Bij het langdurige werken aan dit boek heb ik veel hulp gekregen, waarvoor ik mijn hartelijke dank wil uitspreken, vooral aan de medewerkers van de geraadpleegde archieven en verzamelingen. Graag noem ik Hermann Weiss van het *Institut für Zeitgeschichte* in München, die mij tal van nuttige adviezen gaf en me de weg wees door

de wirwar van Kujau-vervalsingen. Herbert Koch, referendaris bij het *Stadt- und Landesarchiv* in Wenen, heeft zich bijzonder ingespannen tijdens de zoektocht naar de voor dit werk zo waardevolle gegevens uit het Weense bevolkingsregister.

Voorts wil ik graag twee ooggetuigen bedanken: mevrouw prof. dr. Marie Jahoda uit Sussex voor haar verhalen over het huis van haar oom Rudolf Jahoda, waar de jonge Hitler op bezoek kwam; mevrouw Marianne Koppler, de dochter van Hitlers vriend Rudolf Häusler, die het mogelijk maakte deze in de literatuur zo goed als onbekende figuur hier een plaats te geven.

Niet in de laatste plaats ben ik alle vrienden en vriendinnen dankbaar die zich de moeite getroosten het manuscript in wording kritisch te lezen. Ik dank prof. dr. Hans Mommsen, prof. dr. Günther Kahle, dr. Gertrud Lütgemeier en mijn dochter Sybille voor hun bijzonder constructieve opmerkingen in verschillende fasen van het werk. Uwe Steffen, de opmaker, had veel werk met het steeds ingrijpend veranderende manuscript. Hij heeft zich echter met groot geduld en onverflauwde precisie van zijn taak gekweten.

Om politieke misverstanden in Oostenrijk te voorkomen, benadruk ik hier wellicht ten overvloede dat de lezer zich ervan bewust dient te zijn dat het in dit boek niet om het huidige, overwegend Duitstalige, Oostenrijk gaat, maar om een veelvolkerenstaat met een niet-Duitstalige meerderheid. Tot welk volk men behoorde, werd in deze staat krachtens de wetgeving bepaald door de gehanteerde omgangstaal. Wanneer er in dit boek gesproken wordt over Tsjechen, Slovenen, Italianen, Duitsers en andere bevolkingsgroepen, gaat het om burgers van de dubbelmonarchie met verschillende moedertalen. Het begrip 'Duits' heeft hier dus niets te maken met een politieke voorkeur voor het Duitse Rijk. De Duitsers van de dubbelmonarchie waren in overgrote meerderheid loyale burgers van de veelvolkerenstaat, natuurlijk met uitzondering van de splinterpartij van de Schönnerianen (de al-Duitsen), die zich in de sympathie van Hitler kon verheugen.

Wenen, *Brigitte Hamann*

Uit de provincie naar de hoofdstad

De droom van Linz

Een van de laatste foto's van Hitler toont hem kort voor zijn zelfmoord in de kelder van de rijkskanselarij. Terwijl het Rode Leger buiten in het tot puin geschoten Berlijn oprukt, zit hij peinzend voor het pompeuze schaalmodel van de provinciehoofdstad Linz in Opper-Oostenrijk, dat hij met schijnwerpers geraffineerd laat uitlichten: Linz in het ochtendlicht, 's middags, in de schemering en bij nacht. 'Ongeacht op welk tijdstip, dag of nacht, zodra zich in deze weken een mogelijkheid voordeed, zat hij voor het model,' vertelde architect Hermann Giesler. Hij zou ernaar hebben gestaard als naar 'een beloofd land waarin we opgenomen zouden worden'.¹

Bezoekers, die vaak op de vreemdste tijden van de nacht het model te zien krijgen, zijn verbijsterd en ontzet over het verlies aan realiteitszin bij de man die Europa in puin en as heeft gelegd en die er nauwelijks nota van lijkt te nemen hoeveel mensen in deze laatste weken nog in zijn naam en op zijn bevel sterven. Want nog altijd weigert hij een einde aan de gruwelen te maken door te capituleren.

Hitler droomt van Linz, zijn geboortestad, die hij tot 'vaderstad van de Führer' bombardeerde en tot de cultuurhoofdstad van het Groot-Duitse Rijk had willen maken, de 'mooiste stad aan de Donau', 'wereldstad', de in steen gebeitelde verheerlijking van zijn persoon en zijn politiek: *Alles wat het heeft en wat het nog zal krijgen, dankt Linz aan het Rijk. Daarom moet de stad draagster van de rijksgedachte worden. Bij elk gebouw in Linz zou 'Geschenk van het Duitse Rijk' op de gevel moeten staan.*²

In Urfaehr, op de linkeroever van de Donau tegenover de oude stad, moet een partij- en bestuurscentrum komen met een paradeplein voor honderdduizend mensen, een plein voor vieringen met plaats voor dertigduizend mensen, een tentoonstellingscomplex met een monument voor Bismarck en een technische hogeschool. Het geplande 'gouwcomplex' – met een nieuw raadhuis, het huis van de rijksstadhouder, de gouw- en partijleiding en het huis voor de burgerij van Linz – moet rond een nationaal heiligdom verrijzen: het grafmonument van Hitlers ouders, met een van verre zichtbare toren waarvan het klokkenspel, natuurlijk niet *alledaags*, een motief uit de *Romantische Symfonie* van Anton Bruckner moet spelen.³ De toren moet ho-

ger worden dan die van de Stephansdom in Wenen. Daardoor wordt volgens Hitler een oud onrecht uit de wereld geholpen, want tot ergernis van de inwoners van de stad had Wenen bij de bouw van de neogotische dom van Linz de hoogte van de toren beperkt, zodat de Stephanstoren de hoogste toren van het land bleef.⁴ En er moet een monument 'voor de grondlegging van het Groot-Duitse Rijk' komen, verbonden met een enorm stadion. Hitler merkt tegen August Eigruber, de Gauleiter van Oberdonau, op: *De stenen worden geleverd door het concentratiekamp Mauthausen.*⁵

Op de andere oever van de Donau, in de oude stad, moet een avenue met zuilengangen worden aangelegd: 'De Führer heeft daarbij bepaald dat de avenue in Linz absoluut breder moet zijn dan de Ringstrasse van Wenen.'⁶ Er moet een hotel voor meer dan tweeduizend gasten worden gebouwd, met directe metroverbinding naar het treinstation. Verder moeten hier de modernste ziekenhuizen en scholen verrijzen, waaronder een Adolf Hitlerschool, een *Gaumusikschule* en een *Reichsmotorflugschule* (Rijkschool voor het motorvliegen) voor het nationaalsocialistische pilotenkorps. Ook zitten er modelwijken voor arbeiders en kunstenaars in de planning, net als twee tehuizen voor invaliden van de SS en SA en natuurlijk nieuwe wegen en een uitvalsweg naar de *Autobahn*. Om zijn Linz rijk te maken, bevordert Hitler de industrialisering en vestigt hij er staalfabrieken en chemische industrie. De ombouw van een agrarische stad in een industriestad is zo ongeveer het enige wat verwerkelijkt wordt. De *Hermann Göring Werke* bestaan tegenwoordig nog steeds onder de naam *VOEST-Werke*.⁷

Het geplande cultuurcentrum moet een wereldstad waardig zijn, 'alleen al als tegenpool van Wenen, dat langzaam maar zeker een beetje moet worden uitgeschakeld', zegt Joseph Goebbels in zijn dagboek.⁸ Hitlers lievelingsproject is het Linzer Kunstmuseum, dat hij nog een dag voor zijn dood in zijn testament noemt: *Ik heb mijn schilderijen in de door mij in de loop der jaren aangekochte verzamelingen nooit voor privédoeleinden, maar steeds uitsluitend voor de opbouw van een galerie in mijn thuisstad Linz aan de Donau bijeengebracht. Het zou mijn innigste wens zijn dat deze laatste wil gerealiseerd zou worden.*⁹

Voor dit project was inderdaad altijd geld beschikbaar, ook toen de deviezen in de oorlog erg krap werden. Alleen al tussen april 1943 en maart 1944 werden er 881 kunstwerken aangekocht, waaronder 395 van Hollandse meesters uit de zeventiende en achttiende eeuw. Tot eind juni 1944 kostte het museum 92,6 miljoen rijksmark.¹⁰ 'Linz kost ons veel geld,' noteerde Goebbels. 'Maar de Führer hecht er zoveel waarde aan. En het is ook wel juist om Linz als cultuurconcurrent tegen Wenen te ondersteunen.'¹¹ Want, zo zegt Hitler fel: *Er gaat van mij geen pfennig naar Wenen en ook het Rijk zal niets die kant op sturen.*¹²

De grootste meesterwerken, zoals de altaarstukken van Veit Stoss uit Krakau en van Van Eyck uit Gent, worden door Hitlers troepen voor het museum van Linz in beslag genomen uit privéverzamelingen, musea en kerken in het bezette Europa.

Met bijzonder genoeg brengt Hitler tal van werken uit Wenen over, bijvoorbeeld uit de grote ‘on-Duitse’ Weense verzamelingen van baron Nathaniel Rothschild en de Poolse graaf Karl Lanckoroński. De laatste bezit bijvoorbeeld twee Rembrandts, waaronder *Het Joodse bruidje*, en heeft als beschermheer van Hans Makart de grootste verzameling van deze door Hitler bewonderde schilder. Ook het voormalig keizerlijke Kunsthistorisches Museum moet werken voor Linz afstaan, *wat zijn geliefde Weners beslist niet in hun kraam paste*, zegt Hitler in 1942. *Zijn geliefde Weners, die hij immers zo goed kent, zijn zo krampachtig dat ze hem bij de bezichtiging van een paar in beslag genomen schilderijen van Rembrandt op een gloedvolle manier hadden getracht duidelijk te maken dat alle echte schilderijen eigenlijk in Wenen moesten blijven, maar dat ze de werken van onbekende meesters volgaarne wilden afstaan aan galerieën in Linz of Innsbruck.* De Weners hadden grote ogen opgezet toen hij anders besliste.¹³

Hitler wil de woning voor zijn oude dag op de Freinberg bouwen, boven de oude stad van Linz. Het moet een verblijf worden in de stijl van de traditionele Opper-Oostenrijkse vierkante boerderij met binnenplaats: *op deze rotswanden klauterde ik in mijn jeugd. Op deze rotspunt, met uitzicht over de Donau, liet ik mijn gedachten de vrije loop. Hier wil ik mijn levensavond doorbrengen.*¹⁴ En: *behalve juffrouw Braun neem ik niemand mee; juffrouw Braun en mijn hond.*¹⁵

Met het oog op deze vooruitzichten, merkte de burgemeester van Linz in november 1943 tijdens een gemeenteraadsvergadering op dat de Führer meer van zijn thuishaven hield ‘dan welke andere Duitser van zijn geboorteplaats’, en dat hij van plan was van Linz ‘de mooiste stad aan de Donau te maken. Hij houdt zich met elke kleinigheid bezig, zoals hij zich ook in de oorlog om elk detail bekommert. Hij bekommert zich om elke schuttersput, elke blusvijver en evenzeer om culturele evenementen. In de nacht komen telegrammen aan waarin hij verbiedt dat er evenementen in de Volksgarten (het volkspark) plaatsvinden, aangezien de akoestiek daar slecht is. Bekende artiesten moeten daarom in het Verenigingshuis optreden.’ Vervolgens voegde de burgemeester eraan toe: ‘Het zelfbestuur van de stad is aanzienlijk ingeperkt.’¹⁶

Zo hartstochtelijk als Hitler van Linz houdt, zo hartstochtelijk is ook zijn afkeer van Wenen, de oude hoofd- en residentiestad, die hij vleugellam tracht te maken. Van Wenen gaat een ongehoorde, niet minder dan kolossale uitstraling uit. Daarom is het een *reusachtige opgave om de hegemonie van Wenen op cultureel gebied in de Alpen- en Donaugouwen te breken.*¹⁷

Albert Speer zei – natuurlijk pas na 1945 – enigszins laatdunkend dat Hitlers mateloze verering voor Linz getuigde van een ‘provinciale mentaliteit’ en gaf als zijn oordeel dat Hitler ‘eigenlijk altijd een kleinsteedse man was gebleven, die zich onwennig en onzeker voelde in de grote metropolen. Hoewel hij politiek gezien bijna dwangmatig in gigantische dimensies dacht en plande, waren de overzichtelijke verhoudingen van een stad als Linz, waar hij naar school was gegaan, zijn sociale

thuiswereld.' Zijn liefde voor de stad zou het 'karakter van een vlucht' hebben gehad.¹⁸

Maar er speelt veel meer mee dan de tegenstelling tussen provincie en hoofdstad. Het gaat om het nationaal eenduidige, 'Duitse' Linz hier tegenover het multinationale Wenen daar. Bovendien staat het landelijke karakter van de provinciestad als het eerlijke eigene, van eigen bodem, tegenover het geraffineerde, intellectuele en zelfbewust metropolitische. Goebbels drukt het als spreekbuis van zijn Führer na een bezoek aan Linz als volgt uit: 'Echte Duitse mannen. Geen gladde Weense nietsnutten.'¹⁹

Biografisch bezien is Linz voor Hitler het toneel van een ordelijke, fatsoenlijke, kleinburgerlijke jeugd, samen met zijn geliefde moeder. Wenen daarentegen is het decor voor eenzame, onsuccesvolle, grauwe jaren. Van politieke betekenis is echter vooral Hitlers doel om de oude hoofdstad van het Habsburgse Rijk van de macht te beroven en ondergeschikt te maken aan de hoofdstad Berlijn.

Gecomplieerde gezinsverhoudingen

Linz, de landelijke hoofdstad van Opper-Oostenrijk in het vriendelijke decor op de rechter Donau-oever, bisschopsresidentie en centrum van scholing, telde in Hitlers jeugd een kleine 68.000 inwoners en was daarmee – na Wenen, Praag, Triëst, Lemberg (thans Lviv, Oekraïne), Graz, Brünn (thans Brno, Tsjechië), Krakau, Pilsen en Czernowitz (thans Chernivtsi, Oekraïne) – de tiende stad van Cisleithanië, zoals het westelijke deel van de dubbelmonarchie heette.²⁰

De stad zonder stadsmuren gaat op in het heuvelland maar maakt niettemin een overzichtelijke indruk. De lange hoofdstraat Landstrasse doorsnijdt de stad en komt uit op de barokke Hauptplatz, toen nog Franz Joseph Platz en van 1938 tot 1945 Adolf Hitler Platz, met de oude domkerk en de barokke Drievuldigheidszuil.

Al sinds de Romeinse tijd lag Linz aan een kruispunt van handelswegen en in de negentiende eeuw won de stad aan belang door de spoorlijn, de zogenaamde Kaiserin Elisabeth-Westbahn, die Wenen met München verbond, in het geboorteland van de keizerin. Naast de oude scheepswerf kreeg Linz een fabriek voor locomotieven. De handelsacademie werd uitgebreid met een vakschool voor de spoorwegen. Het spoor gunde Linz een glimp van de wereld: driemaal per week kwam de Oriënt Express van Parijs naar Constantinopel voorbij. Met de toestroom van de talrijke spoorwegarbeiders kwam ook het socialisme naar de kleine stad.

Hitler woonde maar kort in zijn 'vaderstad', van zijn zestiende tot zijn achttiende, van 1905 tot februari 1908. Voordien leidde hij als kind van Alois Hitler, douanebeambte in dienst van de dubbelmonarchie, een rusteloos leven. Het grensplaatsje Braunau am Inn, waar hij op 20 april 1889 werd geboren en waaruit hij als driejarige weer verhuisde, krijgt pas later betekenis, wanneer Hitler het in *Mein Kampf* als een

gelukkige bestemming aanwijst: *Het stadje ligt immers aan de grens van de twee Duitse staten, waarvan de hereniging ons jongeren op zijn minst een met alle middelen na te streven levensopdracht toeschijnt!*²¹

De verhoudingen binnen het gezin zijn gecompliceerd. Adolf is het kind uit het derde huwelijk van zijn vader, met de 23 jaar jongere Klara Pözl. Hij is het vierde en eerste overlevende kind van zijn moeder. In het huishouden zijn nog een halfbroer en een halfzus uit het tweede huwelijk van de vader aanwezig, de in 1882 geboren Alois junior en de in 1883 geboren Angela, en bovendien ‘Hanitante’, Johanna Pözl, de gebochelde en waarschijnlijk zwakbegaafde zus van de moeder, die in het huishouden helpt.²²

Het gezinsleven verloopt niet vreedzaam. De vader is driftig en mishandelt de oudste zoon Alois met slaag. Alois is op zijn beurt jaloers op Adolf, die vertroeteld wordt door de jonge moeder. De halfbroer over Adolf: ‘Hij werd van de vroege ochtend tot de late avond verwend en de stiefkinderen moesten eindeloze verhalen aanhoren over hoe geweldig Adolf was.’ Maar ook Adolf werd kennelijk door zijn vader geslagen. Op een keer zou deze zelfs bang zijn geweest dat hij de jongen had doodgeslagen.²³

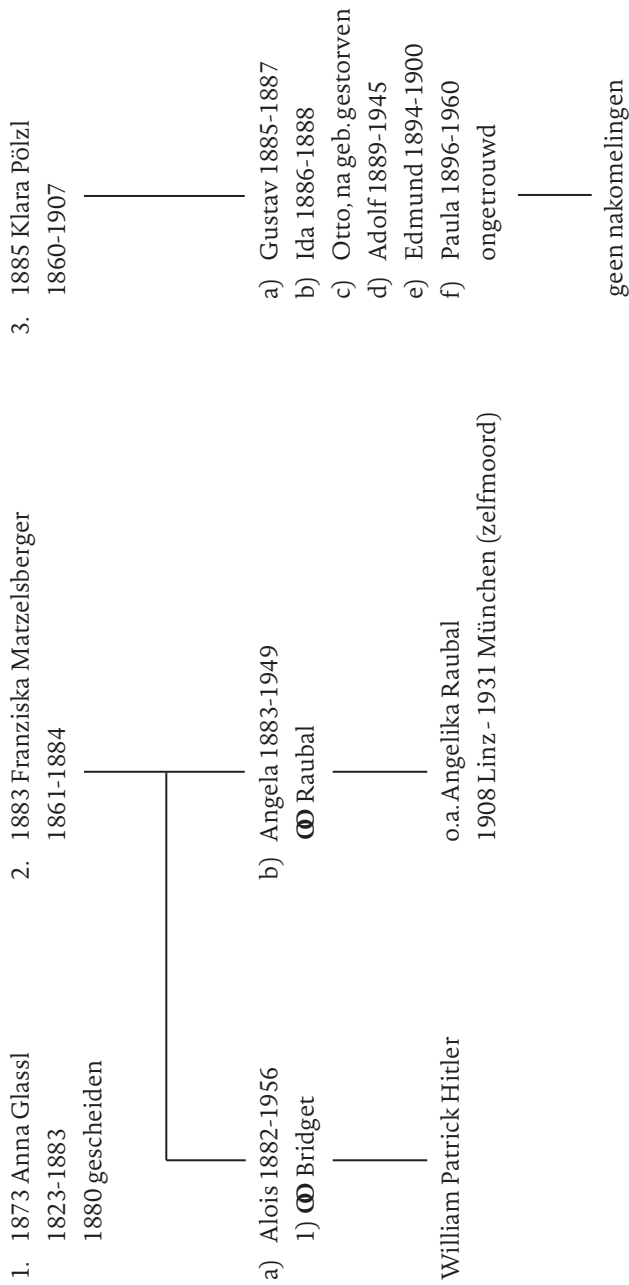
Van 1892 tot 1895 werkt Alois senior in Passau, aan de Duitse kant van de grens. Het jongetje ontwikkelt hier, tussen zijn derde en zesde, zijn bijzondere Beierse accent: *Het Duits van mijn jeugd was het dialect dat ook in Zuid-Beieren wordt gesproken; ik kon het niet vergeten, noch het Weense jargon aanleren.*²⁴

In 1895 gaat de 58-jarige Alois Hitler na veertig dienstjaren met pensioen. Hij koopt een afgelegen boerderij in het gehucht Hafeld in de gemeente Fischlham nabij Lambach in Opper-Oostenrijk, en probeert een bestaan op te bouwen als landbouwer en imker. De zoon in 1942: *Bijsteken waren bij ons volkomen vanzelfsprekend. Mijn moeder heeft vaak vijfenveertig tot vijftig angels bij mijn oude heer verwijderd wanneer hij thuiskwam nadat hij de honingraten uit de kasten had gehaald.* De vader zou zich alleen met rook tegen de bijen hebben beschermd.²⁵ In Hafeld verlaat de 14-jarige Alois junior het huis na hooglopende ruzie met zijn vader. Hij wordt ontferd. Het gezin telt daarna nog drie kinderen: de 13-jarige Angela, Adolf en de in 1894 geboren Edmund. In 1896 wordt de jongste geboren, Paula.

In mei 1895 gaat de zesjarige Hitler naar de dorpsschool van Fischlham, waar alle leerlingen door elkaar zitten in het ongeveer zestig vierkante meter grote lokaal, met een kleine voorkamer. *Ik luisterde daar, toen ik in de laagste klas zat, altijd al mee met de scholieren van de tweede klas, en later met die van de derde en vierde klas. God zij dank kon ik er weg. Anders had ik de laatste klas twee tot drie jaar lang moeten doorlopen.*²⁶

De vervallen boerderij met land is van een ambtenarenpensioen niet te onderhouden en de talenten van de vader als boer blijken niet toereikend, zodat het geheel in 1897 weer wordt verkocht. Het gezin betreft een doorgangswoning in Lambach.

De huwelijken van Alois Hitler, geboren Schicklgruber 1837-1903

De achtjarige Adolf gaat nu naar de lagere school in deze plaats en bezoekt ook korte tijd de zangknapschool van het benedictijnenklooster. Daar had hij gelegenheid, zo schrijft hij later, *om me nu en dan te laten bedwelmen door de plechtige pracht en praal van de zeer luisterrijke, kerkelijke hoogtijdagen.*²⁷ Ook later roemt hij de Kerk, ondanks alle kritiek die hij op het instituut heeft, omdat zij *de natuurlijke behoefte van mensen aan iets bovennatuurlijks (...) uitstekend heeft uitgebuit.* De Kerk wist *met haar mystieke cultus, grote, verheven domkerken, gewijde muziek, plechtige riten en wierook op de mensen in te werken.*²⁸

Heel religieus is de familie Hitler niet. Alleen de moeder gaat regelmatig op zondag naar de mis. De antiklerikale vader is terughoudender en gaat hoogstens op de hoogtijdagen met zijn gezin mee, en op de geboortedag van de keizer, 18 augustus, de enige gelegenheid waarbij hij zijn uniform kan dragen dat de rest van het jaar ongebruikt in de kast blijft hangen.²⁹

Eind 1898 verhuist het gezin naar het dorp Leonding ten zuiden van Linz, waar Alois Hitler voor 7700 kronen een klein huis naast het kerkhof koopt.³⁰ Goebbels schrijft in 1938 over zijn eerste bezoek aan dit tot 'gedenkplaats van heel het Duitse volk' geworden huis: 'Heel klein en eenvoudig. Ik word naar de kamer gebracht die zijn rijk was. Klein en laag. Hier heeft hij plannen gesmeed en over de toekomst gedroomd. Verderop de keuken waarin de lieve moeder kookte. Daarachter de tuin, waarin de kleine Adolf 's nachts appels en peren plukte (...) Hier groeide dus een genie op. Een groots en plechtig gevoel grijpt mij aan.'³¹

Hitler als leerling van de lagere school in Leonding

De negenjarige bezoekt nu de dorpsschool van Leonding, beleeft in de kring van plattelandsjongens een *zonnige kwajongenstijd*³² en zet zichzelf later trots neer als *jonge wildebras*: ik was als jongen kennelijk al geen 'pacifist' en alle opvoedkundige pogingen in die richting liepen op niets uit.³³ Een van zijn schoolkameraadjes in Leonding, de latere abt Balduin van het klooster in Wilhering, zegt daarover zonder onvriendelijke ondertoon: 'Oorlogje spelen, altijd maar weer oorlogje spelen. Wij vonden het als jongens tamelijk saai, maar hij vond er altijd wel weer een paar, vooral jongere jongens, die meededen.'³⁴ Verder bedrijft de jonge Hitler

zijn lievelingssport: op het kerkhof naast de ouderlijke woning schiet hij met een flobertgeweer op ratten.³⁵

Rond 1900 bracht de Boerenoorlog de gemoederen in beweging. De Zuid-Afrikaanse Boerenrepublieken verzetten zich tegen de verovering door de Engelsen. De 'strijd van David tegen Goliath', de 'vrijheidsstrijd van de arme Boeren' tegen het Britse imperialisme werd vooral door de Duitsnationalen met grote instemming en

zelfs pure geestdrift begroet. Er werden handtekeningenacties en geldinzamelingen gehouden ter ondersteuning van de Boeren. Er werden Boerenmarsen en -liederen gecomponeerd. Boerenhutten, Boerenharingen en de ook vandaag in Wenen nog geliefde Boerenworsten kwamen in de mode.³⁶

Voor de jonge Hitler is de Boerenoorlog een ware blikseminslag: ik loerde elke dag op de kranten, verslond verslagen en berichten en was al blij dat ik in elk geval vanuit de verte getuige mocht zijn van deze heroïsche strijd.³⁷ De jongens speelden nu het liefst oorlogje met als partijen de Boeren en de Engelsen, waarbij niemand de Engelsen wilde spelen en iedereen de Boeren. Nog in 1923 merkt Hitler op: Aan de kant van de Boeren gerechtvaardigd verlangen naar vrijheid, aan de kant van Engeland begeerte naar geld en diamanten.³⁸

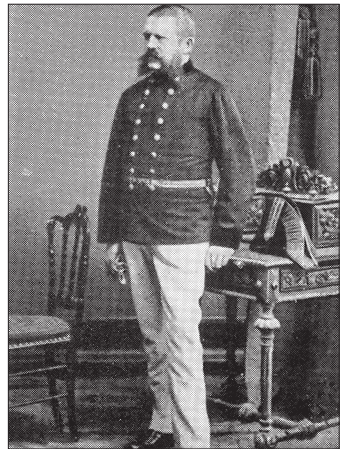
Als zijn zesjarige broertje Edmund in 1900 in Leonding aan de mazelen sterft, is de elfjarige Adolf de enige zoon in het gezin. De moeilijkheden met zijn vader nemen toe. Hitlers medescholieren beschrijven Alois Hitler als 'weinig innemend van uiterlijk of aard'.³⁹ 'De oude Alois eiste onvoorwaardelijke gehoorzaamheid. Vaak stak hij twee vingers in zijn mond en floot scherp, waarop Adolf, waar hij ook was, snel naar zijn vader liep (...) Hij schold vaak op hem en Adolf leed zeer onder de strengheid van zijn vader. Hij las graag, maar de oude man was zuinig en gaf geen geld aan boeken uit.' Alois Hitler zou slechts één boek hebben gehad, over de Duits-Franse Oorlog van 1870/71. 'Adolf keek graag naar de plaatjes in het boek en was een groot bewonderaar van Bismarck.'⁴⁰ In *Mein Kampf* spreekt Hitler zelf echter over de bibliotheek van zijn vader.⁴¹

Klara Hitler wordt door alle getuigen als een rustige, liefdevolle moeder en goede huisvrouw afgeschilderd. Een scholiere uit Leonding die dagelijks langs het huis van de Hitlers liep, herinnert zich, zij het na 1945, het volgende: als de kleine Paula naar school ging, liep de moeder altijd 'tot aan het tuinhekje met haar mee en gaf haar een kus; dat viel me vooral op omdat het bij ons boerenmeisjes niet gebruikelijk was. Maar ik vond het heel leuk en ik heb Paula er bijna om benijd'.⁴²

Alois beslist dat zijn zoon ambtenaar dient te worden en hij stuurt hem na vijf

Klara Hitler, geb. Pözl

Alois Hitler, geb. Schicklgruber

jaren lagere school in de herfst van 1900 naar de Realschule (vergelijkbaar met de vroegere hbs in Nederland) in Linz, op ongeveer een uur lopen van Leonding. De elfjarige Adolf, die dagelijks het vrije landleven voor de gestrengheid van een kleinsteedse school moet verwisselen, kan zich niet aanpassen en leert niet. Al in het eerste jaar blijft hij zitten, met onvoldoendes voor wiskunde en natuurlijke historie. Bovendien krijgt hij volgens de notulen van de lerarenvergaderingen elk jaar een berisping, afwisselend voor gedrag of vlijt. Niettemin wordt hij in het schooljaar 1902-1903 als enige uit zijn klas vrijgesteld van de betaling van het schoolgeld, een aanwijzing voor de behoeftige omstandigheden van het gezin.⁴³

Huemer, de welwillende leraar Frans, zegt in 1924 over zijn voormalige scholier: ‘Hij was ongetwijfeld begaafd, zij het slechts eenzijdig, maar had weinig zelfbeheersing. Hij werd op zijn minst als dwars, eigenmachtig, betweterig en opvliegend beschouwd, en hij had er zichtbaar moeite mee zich naar de regels van een school te voegen.’ Hij zou ‘onvoorwaardelijke onderwerping’ van zijn medeleerlingen hebben geëist. Hij voelde zich goed ‘in de leidersrol’ en liet zich kennelijk ‘door Karl May- en indianenverhalen meeslepen’.⁴⁴

Hitler vertelt later veel en graag over zijn lievelingsauteur Karl May: *Ik heb hem bij kaarslicht gelezen en met een groot vergrootglas bij maanlicht! (...) De eerste Karl May die ik gelezen heb, was “Durch die Wüste” [Ned. vert: Kara-ben-Nemsi, de held uit het Avondland] Ik ging erin op! Daarna heb ik me erop gestort. Het was onmiddellijk te merken aan de daling van mijn cijfers! Hij dankt zijn vroegste geografische kennis aan Karl May.*⁴⁵ In 1943 toont hij zijn bezoek trots het hotel Roter Krebs in Linz, waar de vereerde schrijver in 1901 enige tijd verbleef.⁴⁶

De jonge Hitler spant zich niet in om op school verder te komen. Volgens een medescholier moet zijn moeder vaak op school verschijnen, om ‘navraag te doen’.⁴⁷ In *Mein Kampf* zegt Hitler dat hij zich op school met opzet niet had ingespannen, om geen ambtenaar te hoeven worden. Later levert hij kritiek op ouders die hun kinderen al vroegtijdig in een bepaald beroep willen dwingen en dan, als het niet lukt, onmiddellijk over de verloren of mislukte zoon beginnen te praten. Men – dat wil zeggen zijn vader – had hem met dertien jaar naar het douanehoofdkantoor in Linz gesleept, een ware staatskooi, waarin de oude heren als apen dicht op elkaar zaten. Op die manier werd hem de ambtenarencarrière tegengemaakt.⁴⁸

De relatie met zijn vader verslechtert steeds meer. Zus Paula herinnert zich: ‘Adolf (...) kreeg elke avond een pak slaag omdat hij niet op tijd thuis was.’⁴⁹ Hitler zelf zegt over deze tijd: *Voor het eerst in mijn leven werd ik (...) in de verdediging gedrongen. Hoe hard en vastbesloten de vader ook mocht zijn bij het doorzetten van zijn eenmaal opgevatte plannen en bedoelingen, zijn zoon was even halsstarrig en onhandelbaar.*⁵⁰

In de kring van intimi schetst Hitler later een negatief beeld van zijn vader. Goebbels schrijft in zijn dagboek: ‘Hitler heeft bijna een soortgelijke jeugd meegemaakt als ik. De vader een huistiran, de moeder een bron van goedheid en liefde.’⁵¹ Tegen

zijn latere advocaat Hans Frank zou Hitler gezegd hebben dat hij al als jongetje van tien tot twaalf jaar zijn dronken vader uit het café naar huis moest brengen: *Dat was de afschuwelijkste beschaming die ik ooit heb meegemaakt. O, Frank, ik weet wat voor duivel de alcohol is! Het was, vanwege mijn vader, eigenlijk de grootste vijand van mijn jeugd.*⁵²

De gepensioneerde Alois Hitler heeft niets omhanden en verdriift de tijd met dagelijkse bezoeken aan het café. Vaak komt hij samen met de boer Josef Mayrhofer met wie hij zich inzet voor de Duitsnationalen.⁵³ Het zou daarbij om een zogenaamd ‘tafelgezelschap’ kunnen gaan, kleine partijgroeperingen in de familie- en vriendenkring zoals sommige Duitsnationalistische partijen die kenden. Mayrhofer zegt over Hitler senior: ‘Hij was een nurkse, zwijgzame oude man, een starre vrijzinnige, en zoals alle vrijzinnigen in die tijd fel Duitsnationaal gezind, een pan-Germaan, maar merkwaardig genoeg toch loyaal aan de keizer.’⁵⁴

Vrijzinnig, Duitsnationaal en keizergetrouw. Het waren de kenmerken van de toenmalig in Opper-Oostenrijk regerende DVP, de *Deutsche Volkspartei*. De partij was uit de kring rond de extreem Duitsnationale Georg Schönerer voortgekomen maar vertegenwoordigde inmiddels een gematigde Duitsnationale richting en stond ook open voor Joden. Er is geen reden om aan te nemen dat Hitler in *Mein Kampf* niet de waarheid spreekt als hij over zijn vader opmerkt dat die het antisemitisme als culturele achterlijkheid beschouwde en er min of meer kosmopolitische opvattingen (...) naast de meest starre nationalistische overtuigingen op na hield.⁵⁵

Politiek op school

Ongetwijfeld is de atmosfeer op de school in Linz in politiek opzicht bijzonder levendig. ‘Klerikalen’ en Habsburggetrouwen strijden gemeenschappelijk tegen de vrijzinnigen en Duitsnationalen, ‘Germanen’ en ‘Slaven’ ruziën met elkaar. Er wordt ijverig verzameld en politiek kleur bekend: de keizergetrouwe scholieren verzamelen zwart-gele armbanden en insignes, foto’s van de keizerlijke familie en koffiekoppen met afbeeldingen van keizerin Elisabeth en keizer Franz Joseph. De Duitsnationalen daarentegen verzamelen devotionalia als gipsen Bismarck-bustes, bierkroezen met heldenspreuken uit het Duitse verleden en vooral armbanden, potloden en speldjes in de ‘Groot-Duitse’ kleuren van het jaar 1848: zwart-rood-goud. Ook hij nam in zijn jeugd deel aan de nationaliteitenstrijd in het oude Oostenrijk, schrijft Hitler in *Mein Kampf*: *Er werd geld ingezameld voor Südmark en de Schulverein, de politieke voorkeur werd met korenbloemen en de kleuren zwart-rood-goud benadrukt, er werd met ‘Heil’ gegroet en in plaats van het keizerslied zongen we liever ‘Deutschland über alles’, ondanks waarschuwingen en bestraffingen.*⁵⁶

De Duitsnationale verenigingen *Deutsche Schulverein* en *Südmark* verkopen zogenaamde *Wehrschatzmarken*, donatiezegels ter financiering van ‘de verdediging tegen de vertsjechisering’ en voor ‘behoud en uitbreiding van de Duitse nationaliteit’. Met

de aanzienlijke opbrengsten van deze inzamelingen worden Duitse kleuterscholen en scholen in meertalige gebieden gefinancierd. *Südmark* ondersteunt vooral Duitse boeren in geïsoleerde taalgebieden en koopt ook land voor nieuwe nederzettingen. De inzamelingsacties, waarbij de hele bevolking betrokken wordt, zijn bijzonder populair en hebben wellicht ook als voorbeeld gediend voor de latere winterhulpacties.

Korenbloemen, de ‘Heil’-groet en de kleuren zwart-rood-goud zijn de onmiskenbare symbolen van de al-Duitsen, de extreem Duitsnationale groepering onder aanvoering van Schönerer, die zich inzet voor de aansluiting van Duits-Oostenrijk bij het Duitse Rijk en die in tegenstelling tot de aanhang van de DVP vijandig staat tegenover het Habsburgse Rijk. Het citaat hierboven is dan ook een aanwijzing dat de scholieren in hun Duitsnationalisme radicaler zijn dan de leraren, die als beambten immers loyaal dienen te zijn aan de keizer.

De meeste leraren van de school zijn Duitsnationaal. Ze maken de jeugd enthousiast ‘voor de strijd om de Duitse grond aan de grens van Bohemen’. Ze doen het, aldus een medescholier, zeker ook ‘uit pedagogische overwegingen: jullie moeten goed leren, zodat we in Oostenrijk onze leidende rol niet hoeven te verliezen en zodat jullie in de nationale strijd jullie mannetje kunnen staan!’⁵⁷ Iets dergelijks zegt Hitler over zijn favoriete leraar, Leopold Poetsch: *Ons prille nationale fanatisme was voor hem een middel om ons op te voeden. Meer dan eens appelleerde hij aan het nationale eergevoel, waarmee hij ons gestoei sneller tot de orde kon roepen dan ooit met andere middelen mogelijk zou zijn geweest.*⁵⁸

Hitler krijgt van de eerste tot de derde klas (1901 tot 1904) het vak aardrijkskunde van Poetsch, en in de tweede en derde klas ook geschiedenis. Hij beheert de schoolbibliotheek waar Hitler zijn boeken leent. Adolf geniet het bijzondere voorrecht dat hij Poetsch de landkaarten mag brengen en staat op die manier in nauw contact met de leraar.⁵⁹

Poetsch is behalve leraar ook een veelgevraagd feestredenaar. Hij spreekt onder andere voor de Opper-Oostenrijkse Vereniging voor Volkseducatie, de Vereniging van Staatsambtenaren, gymnastiekvereniging Jahn, de plaatselijke afdeling Linz van *Schutzverein* [letterlijk: beschermingsvereniging, nl. van de Duitse taal en cultuur] *Südmark*, waarvan hij ondervoorzitter is, maar ook ter gelegenheid van het jubileum van de keizer in 1908.⁶⁰ Hij is dus, net als de vader van Hitler, zowel Duitsnationaal als trouw aan de keizer. Het komt overeen met de partij die hij kiest: in 1905 neemt hij zitting in de gemeenteraad van Linz namens de DVP. Ernst Koref, de latere burgemeester van de stad, zegt over Poetsch: ‘Hij was weliswaar nationaal georiënteerd, maar ook een goede Oostenrijker, een zeer respectabele persoonlijkheid.’⁶¹

Bijzonder geliefd zijn de voordrachten met dia’s die Poetsch onder de titel ‘Beelden uit de Duitse geschiedenis’ houdt. Hij legt sterk de nadruk op de Germaanse

tijd en de vroege Duitse keizertijd, dus de periode van voor de Habsburgers, om van daaruit het 'nationale ontwaken' van de Duitsers te behandelen, tot en met de oorlog van 1870-71: 'Sinds de grote dagen van de heerlijke Duitse overwinningen in de jaren 1870-71 zijn we ons meer bewust geworden van het Germanendom en bladeren we met meer liefde in de boeken met Duitse mythen, sagen en geschiedenis.'⁶²

De zogenoemde 'Sedanvieringen' ter herinnering aan Pruisens overwinning op Frankrijk waren in de dubbelmonarchie weliswaar officieel verboden, maar heimelijk vierten de scholieren het feest toch, dat steeds met de *Wacht am Rhein* eindigt, het Pruisisch-Duitse strijdlied tegen de aartsvijand Frankrijk, het lijflied van de Duits-nationalen.

12. Scharlied: „Die Wacht am Rhein“.

Es braust ein Ruf wie Donnerhall,
Die Schwertgeklirr und Wogenprall:
Zum Rhein, zum Rhein, zum deutschen Rhein!
Wer will des Stromes Hüter sein?
Lieb' Vaterland, magst ruhig sein,
Fest steht und treu die Wacht am Rhein!

Durch Hunderttausend zucht es schnell
Und aller Augen blihen hell:
Der Deutsche bieder, fromm und stark,
Beschützt die heil'ge Landesmark.
Lieb' Vaterland, magst ruhig sein,
Fest steht und treu die Wacht am Rhein!

Er blickt hinauf in Himmelsau'n
Wo Heldenväter niederschau'n,
Und schwört mit stolzer Kampfeslust:
„Du Rhein bleibst deutsch wie meine Brust“.
Lieb Vaterland u. s. w.

So lang ein Tropfen Blut noch glüht,
Noch eine Faust den Degen zieht,
Und noch ein Arm die Büchse spannt,
Betriff kein Feind den deutschen Strand.
Lieb' Vaterland u. s. w.

Der Schwur erschallt, die Woge rinnt,
Die Fahnen flattern hoch im Wind:
Zum Rhein, zum Rhein, zum deutschen Rhein!
Wir alle wollen Hüter sein!
Lieb' Vaterland u. s. w.

Mag Schneiderburger (1840).

In zijn toespraak na de Anschluss in maart 1938 noemt Hitler nog een ander lied van 'nationale' signatuur: Toen deze soldaten binnentrokken, beleefde ik weer een lied uit mijn jeugd. Ik heb het trotse strijdlied ooit zo vaak uit volle overtuiging gezongen: 'Het volk staat op, de storm barst los.' En het was inderdaad de opstand van het volk en het losbarsten van de storm.⁶³ Het is een citaat uit een door Theodor Körner in 1813 in de strijd tegen Napoleon geschreven lied: 'En slaat ons uurtje op het slagveld rood, / welkom dan, zalige soldatendood!' Het refrein voor de laffe thuisblijvers luidt: 'Sterf als een eerloze, erbarmelijke schooier, / een Duits meisje kust je niet, / een Duits lied verheugt je niet, / en Duitse wijn verkwikt je niet!...'

Onmiskenaar al-Duits zijn ook de acties van de scholieren tegen de 'zwart-gele' godsdienstleraar Schwarz. Met onverbloemde trots vertelt Hitler later hoe hij tijdens de les potloden in de Groot-Duitse kleuren, dus zwart-rood-goud, op zijn tafeltje had gelegd. De leraar: 'Haal onmiddellijk die potloden met die afzichtelijke kleuren weg!' 'Hoei!' deed de hele klas. 'Dat zijn de nationale idealen!' 'Julie dienen geen nationale idealen, maar slechts een enkel ideaal in het hart te dragen, en dat is ons vaderland en ons aartshuis Habsburg. Wie niet voor het aartshuis Habsburg is, is niet voor de Kerk, en wie niet voor de Kerk is, is niet

voor God. Ga zitten, Hitler!' In de school heerste volgens Hitler een algeheel revolutionaire stemming,⁶⁴ hetgeen door toenmalige medescholieren wordt bevestigd.

Zwart-rood-goud waren de kleuren van de Groot-Duitsen van het jaar 1848, die toentertijd van de Duitse vereniging onder Habsburgse leiding droomden. Na de stichting van het Duitse keizerrijk in 1871 eigenden de al-Duitsen in Oostenrijk zich de kleuren toe om hun politieke streven – onder de veranderde omstandigheden niets minder dan hoogverraad – tot uitdrukking te brengen: de Anschluss van de Duitse delen van Oostenrijk bij het rijk van de Hohenzollern, en daarmee de opdeling van de veelvolkerenstaat.

Een ander voorbeeld: als de schooljeugd uit Linz keizer Franz Joseph bij diens jaarlijkse gang naar de frisse lucht van zijn zomerresidentie in Bad Ischl moet toejuichen, vindt een leraar het noodzakelijk om hun een raad mee te geven: 'Jullie moeten wel "Hoog!" roepen, en laat niemand het wagen "Heil!" te schreeuwen!⁶⁵ 'Heil' is de groet van de Duitsnationalen, 'Hoog' die van het huis Habsburg.

Hitler legt er later graag de nadruk op dat de Duitse Oostenrijkers door hun ervaring met de veelvolkerenstaat een veel alerter en daadkrachtiger nationalisme hadden ontwikkeld dan de 'Rijksduitsers', zelfs al op school: *Een jongen wordt daardoor politiek geschoold in een tijd waarin de inwoners van een zogenoemde nationale staat veelal weinig meer van hun volkseigen kennen dan de taal (...) Binnen een mum van tijd was ik een fanatieke 'Duitsnationale' geworden. Al op vijftienjarige leeftijd had hij naar eigen zeggen het verschil tussen het dynastieke patriottisme en het volkse nationalisme onderkend.*⁶⁶ Hij kiest in elk geval al op school ondubbelzinnig voor het radicale '[Duits-]volkse nationalisme'. Hij wijst net als de Schönorianen de veelvolkerenstaat af en stelt zich daarmee op een belangrijk punt tegenover zijn vader en zijn favoriete leraar Poetsch op.

Daarom is de ontstemming van Poetsch te begrijpen wanneer hij, de Oostenrijkse patriot, in *Mein Kampf* als leraar weliswaar de hemel in wordt geprezen, maar ook als zogenaamde vijand van Oostenrijk wordt neergezet: *Wie zou ook met zo'n leraar de Duitse geschiedenis kunnen bestuderen zonder een vijand te worden van de staat die met zijn heersershuis op een zo heilloze manier het lot van het volk beïnvloedde? Wie zou nog trouw kunnen blijven aan een keizer van een dynastie die (...) de belangen van het Duitse volk keer op keer verried omwille van schandelijk eigenbelang?*⁶⁷

Geërgerd zou Poetsch de twee door Hitler voor hem gesigioneerde exemplaren van *Mein Kampf* hebben doorgegeven aan het klooster Wilhering.⁶⁸ Wanneer een paar leraren uit Linz zich in 1936 met foto's in de herinnering van hun beroemd geworden leerling willen aanbevelen, vragen ze Poetsch ook mee te doen. Hij weigert echter en geeft als reden op 'dat hij het niet eens is met Hitlers beschimpingen van Oostenrijk. Hij heeft een ambtseed gezworen aan Oostenrijk'.⁶⁹ Maar tegen een staatsbegrafenis kan de 'geliefde leraar van de Führer' zich natuurlijk niet meer verzetten.

Joden en Tsjechen in Linz

De Realschule in Linz moet goed bekend hebben gestaan, want het aandeel scholieren van buitenaf bedraagt bijna een derde. Vijftig komen er uit Neder-Oostenrijk en Wenen, eenentwintig uit Salzburg, Tirol, Stiermarken en Karinthië, nog eens eenentwintig uit Bohemen, Moravië en Silezië, elk twee uit Galicië en Hongarije, zeven uit het Duitse Rijk en drie enkelingen uit Italië, Frankrijk en Bosnië.

Een van de scholieren uit Wenen is Ludwig Wittgenstein (van 1903 tot zijn eindexamen in 1906), de zoon van de industrieel Karl Wittgenstein. Hij is maar een paar dagen jonger dan Hitler, maar zit twee klassen hoger: de latere filosoof, die tot dan toe door huisleraren werd onderwezen, zit in het leerjaar 1903-1904 in de vijfde, de latere politicus echter pas in de derde. Hitler moet Wittgenstein in elk geval van gezicht hebben gekend, want de jongen valt in Linz als zonderling op. Hij spreekt niet alleen een buitengewoon bloemrijk Hoogduits, zij het met een lichte neiging tot stotteren, maar loopt er ook bijzonder elegant gekleed bij en is hooggevoelig en extreem contactschuw. Tot zijn wonderlijke grillen behoort dat hij zijn medescholieren met u aanspreekt en ook van hen verlangt – op één enkele vriend na – dat hij met ‘u’ en ‘meneer Ludwig’ wordt aangesproken. Hij houdt niet van school. Zijn eerste indruk volgens zijn aantekeningenschrift is ‘Ellende’, hij is vaak afwezig en is slechts een middelmatige scholier. Als hij in 1906 voor zijn studie naar Berlijn gaat, is zijn spelling nauwelijks beter dan die van Hitler.⁷⁰

Scholieren van Joodse afkomst hebben geen problemen op de school in Linz, zo bevestigen Hitlers medescholieren later,⁷¹ en zeker niet als zij, zoals Wittgenstein, als katholieken aan het godsdienstonderwijs deelnemen. De statistieken laten zien dat de school in deze tijd slechts 17 Joodse scholieren telt, naast 323 katholieke, 19 protestantse en 1 Bosnische gastleerling die Grieks-orthodox is.⁷²

Het antisemitisme speelde wellicht inderdaad geen heel grote rol, zodat Hitlers volgende uitspraak in *Mein Kampf* correct lijkt: *Op de school leerde ik een Joodse jongen kennen die door ons allemaal voorzichtig werd behandeld (...) ik dacht er niets bij, evenmin als de anderen. Pas met veertien of vijftien jaar zou hij vaker op het woord Jood zijn gestuit, deels in het kader van politieke gesprekken.*⁷³

Omstreeks 1900 woonden er in heel Opper-Oostenrijk niet meer dan 1102 Joden, van wie 587 in Linz, minder dan 1 procent van de inwoners. Urfahr telde 184 Joden. Voor 1910 waren de cijfers als volgt: 1215 in Opper-Oostenrijk, 608 in Linz, 172 in Urfahr.⁷⁴ De Joden van Linz kwamen voor het merendeel uit Fürth in Beieren of uit Bohemen en waren geassimileerd. De 224 Joodse gezinshoofden in Linz hadden de volgende beroepen: koopman (63), vertegenwoordiger (23), likeurfabrikant (15), ingenieur (11), confectiefabrikant of -handelaar (10), ambtenaar (10), winkelbediende (10), administratief medewerker in een fabriek (6), uitdrager (6), boekhouder (6), fabrikant (5), arts (4), advocaat (4), handelsagent (4), eigenaar van een leerhandel of

agentuur (4), belastingambtenaar (3), spiritusfabrikant (2), bankemployé (2), rechter (1), bankdirecteur (1), redacteur (1), fotograaf (1), eigenaar van een koudwaterkuuroord (1), behanger (1), hulparbeider (1), bakker (1), bedrijfsleider (1), tabaksverkoper (1), verzekeringsagent (1), fabrikant van suikerwerk (1), kleermaker (1), modiste (1).⁷⁵

Sommigen van hen werden zeer gewaardeerd als mecenas en bekleedden belangrijke maatschappelijke functies. Zo verleende de Opper-Oostenrijkse stadhouder op 7 april 1907 in de synagoge van Linz de Franz Joseph Orde aan de rabbijn Moriz Friedmann, ter ere van diens 25-jarig jubileum als lid van de keizerlijk-koninklijke [in het vervolg k.k.] onderwijsinspectie.⁷⁶

Terwijl het aantal Joden in Linz ongeveer gelijk bleef en er ook geen Joden uit het oosten naar de kleine provincieplaats trokken, kwamen er wel steeds meer Tsjechen in de stad. De meesten waren seizoenarbeiders die in de statistieken niet werden meegenomen. In elk geval beheerste de ‘strijd tegen de slavisering’ en daarmee tegen de Tsjechen de gemoederen veel meer in de vrijwel geheel Duitstalige stad dan het antisemitisme tegen de Duitstalige Joden. Het ‘Tsjechische vraagstuk’ was in de twee decennia voor 1914 het belangrijkste thema in de gemeenteraad van Linz, in de plaatselijke kranten – en op de scholen. De gemeente Linz verstreekte ook ruimhartige subsidies aan Duitsnationale verenigingen.⁷⁷

De kranten wakkerden de angst van de inwoners aan voor een te grote invloed van buitenlanders, voor het verlies van banen vanwege goedkope concurrentie, voor de ‘uitverkoop’ van de eigen grond en voor toenemende criminaliteit. De Hauptplatz van Linz was volgens de *Linzer Fliegenden* al sinds lang een ‘verzamelplek’ voor Tsjechische jongens: ‘Elke avond zijn er op het asfalt van het plein wel Tsjechen te zien die zeer luid Tsjechisch spreken en in gesloten groepjes op en neer marcheren. Ze willen daarmee bewijzen dat ze het centrum van Linz al hebben veroverd.’⁷⁸

De ‘strijd tegen het opdringende Slavendom’ was volgens een voormalige medescholier van Hitler een ‘belangrijk thema’ onder de scholieren. ‘Weliswaar beschouwden we de Slaven niet als een minderwaardige bevolkingsgroep, maar we verzetten ons tegen een mogelijke bedreiging van onze rechten.’⁷⁹ Het kwam vaak tot schermutselingen tussen jonge ‘Slaven’ en ‘Germanen’. Een andere medescholier vertelt: ‘De strijd tussen de talen en de wrijvingen in het parlement maakten grote indruk op de scholieren. Wij waren radicaal tegen de Tsjechen en tegen het Babel van de vele volkeren gekant.’⁸⁰ De mannen die in die tijd van Duitse zijde het hoogste woord voerden in het parlement, vooral Georg Schönerer en Karl Hermann Wolf, werden als nationale helden vereerd.

Hitlers latere uitspraken komen overeen met die van zijn voormalige medescholieren. Tegen Speer zei hij dat hij zich op school voor het eerst van het probleem van de nationaliteiten bewust was geworden en dat vrijwel alle medescholieren in Linz ‘de immigratie van Tsjechen in Duits-Oostenrijk’ afwezen. Van het ‘gevaar van het

Jodendom' zou hij zich echter pas in Wenen bewust zijn geworden.⁸¹ In 1929 zegt hij in München: *Ik bracht mijn jeugd door aan het front van de strijd om de Duitse taal, cultuur en instelling, waarvan de grote massa van het Duitse volk in vredetijd geen idee had. Vanaf dat ik dertien jaar was, kwam deze strijd al onophoudelijk op ons pad. In elke klas van de middelbare school werd hij uitgevochten.*⁸²

De Realschule in Linz kende echter geen werkelijk nationaliteitenprobleem: van de 359 leerlingen van het jaar 1902-1903 gaven er 357 aan Duits als moedertaal te hebben, en slechts 2 Tsjechisch.⁸³ Op de andere scholen voor voortgezet onderwijs in de stad zag het er niet heel anders uit, want de in Linz verblijvende Tsjechen waren over het algemeen spoorwegarbeiders die hun kinderen niet naar de hogere scholen konden sturen, of seizoenarbeiders, wier kinderen in Bohemen woonden.

Hitler is veertien als er in 1903 in Linz een taalstrijd uitbreekt. Wanneer de bisschop toestemming geeft voor een preek in het Tsjechisch in een van de kerken van Linz, roept de gemeenteraad hem in een unaniem aangenomen urgentieverklaring op om 'de voor Tsjechisch demonstratief gedrag misbruikte kerkdienst in het Tsjechisch te stoppen'. Tegelijkertijd wordt de zakenlieden van Linz aangeraden 'voortaan alleen Duitse hulpkrachten en leerlingen' aan te stellen.⁸⁴ De bisschop verdedigt zich door op een traditie te wijzen. Aartshertog Maximiliaan d'Este, generaal en grootmeester van de Duitse Orde, had al zeventig jaar eerder Tsjechische preken voor zijn bouwvakkers in Linz laten houden. Opnieuw staan de Habsburgers en de Kerk in de rol van beschermheren van de Tsjechen als vijanden tegenover de Duits-nationalen.

In maart 1904 verstoren Duitsnationale scholieren en studenten een concert van de Tsjechische violist Jan Kubelik. Er volgen pesterijen tegen Tsjechische verenigingen. Zo geeft bijvoorbeeld de militaire leiding van het in Linz gestationeerde Tweede Pioniersbataljon een kleine Tsjechische vereniging uit Urfahr wegens vermeende antimilitaristische propaganda aan bij het militaire hoofdkwartier van het district. Als de aanklacht niet bevestigd kan worden bij een huisdoorzoeking, springt het ministerie van Binnenlandse Zaken uit Wenen voor de vereniging in de bres.⁸⁵ Maar het doel van deze en soortgelijke acties is al bereikt: de Tsjechen worden door de politie maatregelen geïntimideerd en de bevolking wordt tegen de vermeend pro-Tsjechische politiek van de Weense regering opgezet. Zo wordt de kwestie van de nationaliteiten verder op de spits gedreven.

De vraag of iemand 'Germaan' of 'Slaaf' is, speelt ook een grote rol bij de leerlingen van Hitlers school. Volgens zijn medescholier Josef Keplinger houdt de jonge Hitler zich intensief bezig met vermeend rassenonderscheid. 'Jij bent geen Germaan, jij hebt donkere ogen en donkere haren!' zou hij een keer tegen Keplinger hebben gezegd. Een andere keer zou hij zijn medeleerlingen bij de ingang van het lokaal op louter uiterlijke kenmerken naar rechts en links hebben gestuurd, als 'ariër en niet-ariër'.⁸⁶ Of en waar de donkerharige Hitler zichzelf indeelde, is niet bekend.

'Historica Brigitte Hamann heeft wat onmogelijk leek toch tot stand gebracht. Zij heeft door minutieus onderzoek in archieven en oude kranten, door het opsporen van nog onbekende connecties van de jonge Adolf Hitler en niet in de laatste plaats door het vakkundig schilderen van het sociale, intellectuele en artistieke klimaat in het Wenen van 1908 tot 1913 een heel aantal nieuwe feiten aan het licht gebracht.'

– *NRC Handelsblad*

Het Wenen van voor de Eerste Wereldoorlog had twee gezichten. Het bekendste is dat van de culturele en intellectuele kunstenaarsstad, maar daarnaast was het ook een stad met woningnood, werkloosheid en armoede. Wenen kampte met een toevloed van immigranten, wat leidde tot vreemdelingenhaat en antisemitisme. Dit was ook het Wenen dat de jonge Adolf ervoer. Als een spons absorbeerde de zwakke en verlegen Hitler de racistische en antisemitische theorieën die in de stad de ronde deden. Deze doctrines waren de bron van zijn zwarte evangelie, dat hij later op gruwelijke wijze ten uitvoer bracht. Brigitte Hamann geeft met deze monumentale biografie een inkijkje in de leerschool van de aankomende dictator. Ze beschrijft overtuigend hoe Hitlers gedachtegoed gevormd werd in en door de stad Wenen.

Brigitte Hamann studeerde geschiedenis en germanistiek in Münster en Wenen. Door haar talrijke publicaties over de Oostenrijkse geschiedenis groeide ze uit tot een vooraanstaande en gerespecteerde historica. Hamann ontving verschillende onderscheidingen voor haar werk.

Uitgeverij Omniboek

www.omniboek.nl

NUR 680

ISBN 978 94 019 1622 6

9 789401 916226